

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 291.313 (477) «16»

НАЦІОНАЛЬНА РЕВОЛЮЦІЯ У КОНТЕКСТІ ПРОТИСТОЯННЯ ДВОХ СВІТІВ – ПРАВОСЛАВНОГО ТА МУСУЛЬМАНСЬКОГО У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII ст. ЯК ОДНА З ОСНОВНИХ ТЕМ НАРОДНИХ ДУМ І ПІСЕНЬ (НА МАТЕРІАЛАХ ТОГОЧАСНОЇ ПОЕТИЧНОЇ ТВОРЧОСТІ)

Євген Мерімерін

Інститут історії України НАН України
Україна, 01001, м. Київ, вул. Грушевського, 4
e-mail: izhenia@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0904-9412>

Потрапляння у тяжку турецьку (татарську) неволю, до «ясиру», є одним із найдавніших лейтмотивів пісень і дум. Прості люди потрапляють у полон під час загарбницьких нападів ворога, а озброєні козаки, переважно, під час бою, через поранення або необачність («Про Матяша старого», «Про Олексія Поповича»). Паралельно висвітлюється тема визволення з неволі, туга за ненькою-батьківщиною – «краєм веселим, миром хрещеним» («Про Марусю Богуславку», «Про Самійла Кішку»). Мотив утечі є дуже поширеним, а кінець міг бути як щасливим, так і трагічним. Ще один помітний аспект – це «потурчення», коли православна людина, яка не в змозі зносити фізичні й моральні знущання, знаходить для себе вихід у шлюбі з «бусурманином» – для мусульманської розкоші. Таких осіб називали «потуранками», «недовірками християнськими».

Молодецький герць із татариним чи турком, героїчна смерть козака у степу також є визначальними мотивами у багатьох поетичних творах. Друге, що впадає в око, – це потужна сила, котра йде від родинної основи, коріння, а понад усе стоїть постать матері, чия «молитва зо дна моря виймає, од гріхів смертельних душу одкупає, на полі й на морі на поміч помагає» («Про Івася Коновченка», «Про бідну вдову»).

При цьому, як зазначив Д. Ревуцький, зміст дум завжди реальний, у них мало фантастичних епізодів, а казка зовсім у ній не відобразилася [16, с. 52].

У радянській історіографії взаємовідносини православних українців із мусульманами – та-

тарами та турками – висвітлювалися доволі однобічно: як збройне чи політичне протистояння. А якщо й заходила мова про певні взаєморозуміння, співпрацю та двосторонні угоди, то розглядалися вони як вимушені заходи з боку православних. Причому найчастіше писалося про зрадливість союзників-мусульман, їхню ненадійність у бойових діях. Лише протягом останньої чверті століття акцент у цьому питанні дещо змінився, більш об'єктивними стали, наприклад, оцінки домовленостей між українськими гетьманами та кримськими татарами під час боротьби проти Московії та Речі Посполитої. Такий новий підхід притаманний працям багатьох сучасних авторів, серед них – В. Смолій, В. Степанков, В. Горобець, Т. Чухліб, Ю. Мицик, П. Сас, О. Гуржій, В. Станіславський, В. Газін і чимало інших [9; 18; 23; 24].

Значна увага до теми, як нам здається, є цілком виправданою, адже до початку XVIII ст. Кримський ханат був потужною (у військово-політичному відношенні) автономною державою у складі Османської імперії, яка могла організувати інколи понад 100 тис. добре підготовлених вояків для далеких походів. Щорічно, а то і два-три рази на рік, кримські татари масово здійснювали набіги за здобиччю та «ясиром» на землі України, Литви, Польщі, Росії, частково Молдови й Угорщини, досягали навіть Данії. Полонені православні перетворювалися на невільників, які згодом, у переважній більшості, асимілювалися з мусульманами. Часом чисельність останніх досягала кілька десятків тисяч.

У зв'язку з цим особливо цікавим є те, як народна свідомість і пам'ять реагували на тогочасні події. Зрозуміло, певною мірою це знайшло відображення в історичних піснях і думах.

Розуміння історії народними масами протилежне сприйняттю її панівними верствами. Угоди козацької старшини з турецькими султанами, шведськими королями, автономістські прагнення старшини майже не знайшли свого відображення у піснях [10, с. 97]. Коли ж про це і йдеться, то у різко негативному плані. Так, в одній із пісень народ гостро засудив «зрадника» І. Мазепу [11, с. 306]:

«У Києві на Подолі порубані груші,
Погубив же пес Мазепа невиннії душі»

Навіть побіжний огляд змісту пісенного матеріалу дає підстави визначити кілька принципових моментів у сприйнятті українцями їхнього протиборства з татарами та турками: по-перше, треба завжди бути напоготові для відсічі ворогові; по-друге, спрямованість дій нападників на загарбання майна та вбивства (або полон) мирних жителів; по-третє, часта взаємодія збройних сил турецького султана та кримського хана (чи їхніх намісників); по-четверте, особливо тяжка доля жінки за тих обставин. Причому така ситуація склалася задовго до початку національної революції. Зокрема, у пісні «Гей, мій милий в тузі» маємо такі рядки (заклик дівчини до свого коханого-козака) (варіант «Б») [11, с. 143, 144]:

«Ой стань, козаче, годі спати,
Стань, козаче, татари йдуть,
Коня візьмуть, тебе заб'ють».

А далі –
«Бо йдуть турки з татарами,
Беруть коні з кантарами».
Як варіант («В»):
«Устань, серце козаченьку,
Бо уже орда наступає:
Хоче тебе зарубати...»

Один із творів, який яскраво висвітлює проблему потрапляння українця у турецько-татарський полон, перебування у ньому та спробу викупу є дума «Плач невільника про викуп» (або «Плач невільника»). Уже із самої назви зрозуміло, що вона належить до групи плачів, наближених за своїми жанровими ознаками до лірико-епічних українських народних голосінь (тужінь).

Важливо зазначити, що із семи відомих нині записів, три зроблені на початку 30-х рр.

ХІХ ст. на теренах колишньої Гетьманщини, у таких великих історичних населених пунктах як Яготин, Миргород і Кобеляки. Сюжет твору відтворює доволі типову ситуацію, як для подій XVI-XVIII ст.: захоплення людини у турецько-татарський полон, її тяжка доля, мрія про свободу, а у даному випадку ще й викуп і звернення до рідних про допомогу. Водночас фігурує прокляття «чужій стороні».

З огляду на той факт, що у сюжеті йдеться про звернення-прохання не до бойового товариства чи запорозького вояцтва, а до батька-матері, Б. Кирдан хронологічно відніс створення думи до виникнення козацтва та становлення його як організаційної структури, тобто до середини XVI ст. [13, с. 82-90].

Однак згадка у думі про конкретну семилітню війну проти Туреччини певною мірою спростовує це датування подій. Адже таке довготривале протистояння з Османською імперією могло бути під час російсько-турецьких війн кінця XVII-XIX ст. Водночас суспільно-політична ситуація, зображена у думі, нашогує на думку, що, найімовірніше, тут йдеться про період, пов'язаний із війною 1676-1681 рр., напередодні якої розпочалася боротьба правобережного гетьмана П. Дорошенка у спілці з турецькими військами [18, с. 220-424]. Проте не виключаємо з ймовірних варіантів і війни 1686-1699 рр., коли відбулися так звані Кримські (1687 і 1689) й Азовські (1695-1696) походи за царювання Петра І.

На значну увагу, з огляду на історизм, заслуговує згадка у думі про те, що, коли Чорне море почне «согревать», невільників повезуть на арабську землю. Вочевидь, йдеться про торгівлю рабами татарами й турками у межах підвладних імперії країн, де ціна на «живий товар» була вищою, ніж у Криму та Туреччині. Також географія уявлень у творі засвідчує: найімовірніше, він склався під час перебування автора (авторів) у полоні. Художній образ Сокола тут – це символ зв'язку невільника з рідними та близькими йому людьми, батьківщиною.

В іншому поетичному творі під назвою «Їхав поле, їхав друге» дівчина, опинившись у полоні, з великим сумом сповіщає, що «заручена за турчина, просватана за татарина» [11, с. 146].

Про безправне становище жінки у такій ситуації говорить й у пісні «Прип'яв коня до пакола», щоправда, з додаванням нових елементів, зокрема образу писаря, який надає змісту більш «офіційне» звучання [11, с. 148].

Схожі сюжети надibuємо і в інших пісенних

матеріалах [11, с. 147, 149, 150, 151 і далі].

Інкони турецько-татарська неволя для православного жіноцтва поверталася надзвичайно трагічним боком. Особливо тоді, коли турок чи татарин одружувався на своїй бранці, а під час чергового походу захоплював у «ясир» ще й її матір. Виходило так, що остання потрапляла у полон до «зятя». Причому такі випадки були непоодинокими. Наприклад, султан Осман II (1618-1622) оженився на українці. Мати Османа III (1754-1757) також походила з України. Унаслідок частих державних переворотів життя таких можновладців нерідко раптово обривалося. Через це страждали й їхні жінки. Так, Османа II забили яничари, невдоволені поразками Туреччини у Хотинській війні, де брав участь і потрапив у полон Б. Хмельницький.

Про один з епізодів потрапляння дочки (згодом – дружини) та матері (невільниці) до одного татарина-загарбника йдеться у тогочасній пісні. У ній оповідається про їхню сумну зустріч, про рабську працю старої жінки [8, с. 286, 288]:

«Татарове полон женуть:
Один полон з жіночками,
Другий полон з дівочками,
Третій полон з діточками!»

У результаті мати перетворюється на «до смерті робітницю», яку змушують:

«Оченьками стадо пасти,
Рученьками кужіль прясти,
Ноженьками колисати».

У розпачі жінка дитині своєї дочки з гіркою співає колискову:

«Люлю, люлю, татарчатко!
По доненьці унучатко!
Бодай стадо виздыхало,
Бодай кужіль спопеліла,
Бодай дитя скаменіло!»*

Про участь дівчини на ім'я Катерина у боротьбі з татарами оповідається в іншій пісні («Дівчина-воїн»). З одного боку, випадок, відображений у поетичному творі, засвідчує масовий героїзм українців, зокрема представниць жіноцтва, у протистоянні зовнішнім ворогам. З іншого боку, йдеться про нескореність дівчини навіть тоді, коли вона потрапляє у полон: татарин хоче спокусити її, задобрити «медом-вином», проте думка про рідні місця, тужіння

«по матінці» спонукають дівчину відмовитися від улесливих пропозицій татарина – «жениха» [8, с. 314].

Умовно можна виділити комплекс козацьких пісень, які побутували протягом століть. У ньому простежуються нашарування різних періодів, ба навіть епох, і змішування з поетичними творами інших ідейно-тематичних циклів. Так, скажімо, групи пісень про «сторожового козака» та від'їзд «парубка» на війну з ворогом частенько перероблялись і пристосовувалися до пізніших рекрутських наборів. Зі зміною історичних умов побутування українців стиралася і реальна основа народного фольклору, а конкретний його герой набував більш широкого узагальнення. Зокрема, у пісні «Ой на горі та жінці жнуть» дається типова картина козацьких походів початку XVII ст., а її головні герої – Дорошенко та Сагайдачний – втратили дійсні риси своїх історичних прототипів і стали узагальненими художніми зображеннями народних ватажків.

Народний епос співчутливо і з великою любов'ю та вдячністю оспівав героїв-оборонців батьківщини, відобразивши їхнє життя, повне небезпек і хвилювань, безмірну мужність і самовідданість. Багатство ідейного змісту у національних піснях переплітається з емоційною напруженістю, стурбованістю. Як писав М. Добролюбов, у них «горить любов до батьківщини, виблискує слава минулих подвигів; в них дихає і чисте, ніжне почуття жіночої любові, особливо любові материнської; в них же виявляється і та тривожна оглядка на життя, яка змушує козака, вільного від битви, «шукати свою долю» [7, с. 401].

Поетичні народні твори, де йдеться про від'їзд козака на війну, виряджання у похід, насичені багатобарвністю почуттів, що відтворюються в усій їхній складності та суперечливості. Урочиста піднесеність і молодецьке завзяття супроводжуються сумом розставання та лихими передчуттями смерті у бою («Ой три сестриці-жалібниці», «Ой у лузі та і при березі» та ін.). Особливо зворушливо замальовується прощання козака з громадою, рідними, друзями та милою [22, с. 14].

Певне відношення до підрозділу теми має дума «Івась Коновченко (Канівченко, Вдовиченко)», також відома під назвою «Про Івана воїна». Фахівці нарахували приблизно 50 варіантів її записів, враховуючи як опубліковані, так і рукописні [порівн.: 20, с. 575; 12, с. 450-452]. До кінця не з'ясовано час появи твору через дещо «типові», певною мірою, «узагальнені», описи подій і головних героїв. Зокрема

* Порівняй в інтерпретації: Григор'єв-Наш. Історія України в народних думах та піснях. Київ: Веселка, 1993. С. 97, 98.

М. Максимович датував його появу 1684 р. Саме тоді козацькі загони зазнали поразки під час походу на турецьку фортецю Аккерман. Згадуване у тексті поселення Тягин він географічно визначив як с. Тягинка у гирлі р. Дніпро, а образ козацького ватажка Філоненка пов'язав із реальною постаттю героя Національної революції Філона Джеджелія, ніби вони були батько та син. Така думка дійсно є правдоподібною, коли врахувати той факт, що наявність полковника Філоненка, як сподвижника очільників народних повстань 30-х рр. XVII ст. Д. Гуні й Я. Остряниці, зафіксували першоджерела [6, с. 166-167; 25, с. 57, 67, 78, 79]. На неї так чи інакше у різний час пристали П. Лукашевич, Ж. Паулі, П. Куліш та О. Лісовський. М. Костомаров і М. Драгоманов вважали, що дума була створена напередодні Хмельниччини. М. Плісецький активно обстоював дещо іншу позицію: у думі йдеться про події кінця 20-х рр. XVII ст. А П. Житецький взагалі відніс її створення до першої половини XVIII ст.

Хай там як, а нас у даному випадку цікавить «типовість» підготовки військового походу проти турків, що полягала у закликах до козаків на теренах Гетьманщини об'єднати свої зусилля проти зовнішнього ворога. Адже сам цей процес і його форма не змінювалися десятиліттями, а то і століттями.

Отже, з сюжету довідуємось, що до м. Черкаси прибув полковник Філоненко (інші варіанти – Гнида, Філон, Хвилон) і на ринковій площі оголосив про набір до війська для походу на турецьку фортецю Тягин (варіант – «на Черкень-долину під город Тягинь»). Філоненко виступає у ролі очільника «охотного» (охочекомонного) полку. Зважаючи на цей факт і знаючи з документальних матеріалів, що охотницькі, тобто наймані полки, що поділялися на піхотні (сердюки) та кіннотні (компанійські збройні формування), були сформовані гетьманським управлінням у 1670-ті рр. у зв'язку із загостренням народних протестів проти утисків можновладців [19], логічно припустити створення твору саме у той період, але реальні події, зрозуміло, могли відбутись і раніше.

Як було доведено І. Крип'якевичем, В. Смолієм, В. Степанковим і деякими іншими вченими, уже за Б. Хмельницького у його армії були підрозділи найманців – «охотників». Від гетьманського управління вони, як правило, одержували платню, продовольство, амуніцію, бойове спорядження тощо.

Одним із таких «охотників» – добровольців був син удови Грицихи – Івась, юнак, котрий

просить матір купити йому «бойового» («доброго») коня та віддати зброю, що лишилася після батька, ймовірно, заможного козака. Мати категорично відмовляє синові у цьому, бо хто тоді буде займатися господарством – кілька волами та двома конями, «по ріллі хліба пахати»?

Проте у всіх варіантах думи Івась чинить спротив матері й, попри її заборону, коли тієї нема у хаті, вирушає у похід з убогим спорядженням. Мати з пересердя проклинає сина. Однак згодом одумується, продає частину майна, купує таки бойового коня та посилає синові навздогін.

Центральні ж події починають розгортатися тоді, коли козацький загін підходить до турецької фортеці й отаборюється навколо неї. У боях із ворогом-супостатом Івась рубає шаблею, топче конем, багатьох ловить арканом і захоплює у полон. Звичайно, у творі гіперболізовано наводиться кількість загиблих від його руки: сотні та, навіть, тисячі.

Для розгортання подальшого успіху в боях Івасеві заважає горілка. Він випиває, ніби для активації дій, але сильно хміліє. Турки, побачивши, що той п'яний і ледь тримається на коні, вбивають козака.

Врешті автор твору підсумовує про бойову насагу юнака так: той загинув, але слава козацька «не вмре, не поляже... поміж козаками, поміж мужиками», а безпосередньо про нього «лицарство козацьке всякому розкаже».

Попри художнє зображення, побутові описи тогочасного життя переконливо свідчать про їх історизм. Особливо у цьому контексті приваблюють сюжети про так зване «герцівство», надзвичайно характерне для всіх періодів козацької минувшини, принаймні, для XVI-XVIII ст. Цілком достовірно видається соціальна основа твору. Зокрема, у ньому згадуються «городова старшина», «козацька громада», «міщанська челядь», «мирські старшини» й інші терміни, які часто трапляються у документах пізнього середньовіччя та раннього нового часу. Прикметно, що доволі виразно визначено маршрут, котрим рухався козацький загін із Правобережної України через Чорний ліс у Бессарабію під Тягин (за деякими відомостями Тягин був захоплений турками на початку XVII ст. та перейменований ними у Бендери).

Безпосередньо про «похід-помсту» українців до Криму напередодні Національної революції говориться у пісні «Ой по горах сніги лежать» [11, с. 159-163]. Судячи з того, що більшість її варіантів (усього – 6) записана на те-

риторії, котра колись входила до складу Гетьманщини, то цілком логічно припустити, що напад здійснено не без участі правобережних і лівобережних козаків, можливо, і запорожців. Головний збройний удар спрямовано саме проти татар і турків, до яких українці добиралися «битим шляхом». Тогочасні історичні реалії зафіксували існування чималої кількості так званих «битих шляхів», які вели до півострова та навпаки. Нерідко вони сходились і переходили в одну основну дорогу. Назва походить від того, що шлях «вбивали» чи «виточували» копита худоби чи людські ноги через часте використання. У XVI – на початку XVIII ст. одним із головних серед стратегічних шляхів, так чи інакше описаних у народному фольклорі (із зазначенням окремих поселень, річок, місцевостей тощо), був Муравський. Власне ним і користувалися кримські та ногайські татари, коли нападали на населення Гетьманщини та Слобідської України. Починався він від Перекопу, йшов «Муравою», тобто травною, на північ між верхів'ями річок Молочні Води та Кінські Води, перетинав Вовчі Води, Самару й Орель. Далі проходив по території Харківського й Охтирського полків поблизу міст Коломак, Валки й Охтирка. Поміж верхів'ями річок Сіверський Донець, Оскол, Ворскла та Псьол з'єднувався з Ізюмським шляхом і вів до м. Тула [2, с. 19-20].

Важливо зазначити кілька особливостей змісту пісні. По-перше, усі названі нами річки, що перетинали «битий шлях», у ній «узагальнено» під єдиною назвою «Дунай», що було традиційним для народної поетичної творчості. По-друге, зазначено: наказ козакам рушати у похід дав особисто гетьман*. По-третє, йдеться про зацікавленість «москалів» у виступі українців проти мусульман, адже герой-козак сповіщає своїй матері [11, с. 161]:

«Піду, мати! Піду, мати!
 Москаль мене добре знає –
 Давно уже підмовляє,
 Давно мене підмовляє.
 У москаля, у москаля
 Добре жити:
 Будем татар, турків бити...»

По-четверте, у словах «москаль» і в нього «добре жити», як нам здається, звучить певною мірою іронія, бо все головним чином зводиться до одного – «побиття» спільного зовнішнього ворога. На підтвердження такої нашої думки є рядок-пояснення в іншому місці

твору (варіант «Е»), який знову ж таки з гумором (?) пояснює чому, власне, можна в «москаля добре жити»: «люльку курити, горілку пити // Ще й поляків в полі бити».

Заміна одного ворога (турків і татар) на іншого (поляків) у різних варіантах запису, ймовірно, пояснюється побутованим в усній традиції протягом тривалого періоду «напластунань» інших історичних пісень (скажімо, про смерть козака, польову сторожу тощо).

З чим важко погодитися, так це з тлумаченням змісту варіанту «В» упорядниками збірки «Історичні пісні». З їхнього погляду виходить, що у ньому «виразно відбилось одвічне прагнення українського народу до возз'єднання з російським народом, прагнення та настрої, які особливо посилювались в останні десятиріччя перед визвольною війною 1648-1654 рр.» [11, с. 934].

Деякою мірою ми вже висловилися щодо цього вище. А також додамо тут таке: герой твору розмірковує, з ким йому краще знатися – чи то з поляками, які «пивом-медом напувають»; чи то з турчином, котрий «сріблом-золотом наділяє»; чи то з москалем, який «підмовляє». Явної переваги на користь котрогось із них не видно. Але припускаємо: схильність до співпраці з «москалем» виглядає найбільш привабливою! Проте, щодо «споконвічного прагнення» навіть говорити не доводиться.

Отже, як засвідчив пісенний матеріал, напередодні Національної революції турецько-татарські напади на українські землі відбувались із певною періодичністю. Були й зворотні козацькі «походи-помсти». Проте ці збройні конфлікти відображали лише зовнішні прояви міжцивілізаційного протистояння «осілої» та «кочової» культур та економік. У той час як землеробська цивілізація, репрезентована українцями, була самодостатньою та, відповідно, будь-яке зовнішнє втручання сприймалося її представниками як акт волюнтаристської агресії, то носії кочової, так би мовити, скотарської, цивілізації – татари – фактично мусили здійснювати вторгнення на території сусідніх країн із метою пограбування через потребу забезпечення власної життєдіяльності. Об'єктивна необхідність захоплення полонених (ясиру) та перетворення їх на рабів-працівників у господарствах була спричинена постійною нестачею продуктивної робочої сили та вкрай консервативним способом ведення економіки, насамперед, у галузі землеробства, котре, хоч і не було домінуючим у Кримському ханстві, але відіграло важливу роль у

* У даному випадку, очевидно, «старший» воєначальник.

місцевому побутуванні [3, с. 91].

Причому періодична військова перевага кочовиків у таких збройних конфліктах свідчила про певну неефективність традиційних засобів захисту від них, а тому зумовила активне формування та згуртування «проміжного» цивілізаційного феномену – українського козацтва, насамперед, запорозького, котре поєднало у собі елементи як землеробської, так і кочової культур. Водночас треба зауважити: художня образність козаків далеко не завжди зображувалася народом позитивно, принаймні, в історичних піснях і думах. Незважаючи на їхній статус захисників батьківщини, дані їм характеристики та ставлення до них з боку мирного населення нерідко були й негативними. Наприклад, у поетичних творах домінують сюжети про максимально поважне ставлення до дівчат і жінок, однак тема про козака, що полишає свою дівчину з різних причин чи залицяється до «чужої» молодиці, не менш поширений, аніж опис боротьби із загарбниками. При цьому особливо виділяється аспект зради козака (старшини, гетьмана) своєму народові.

Усі окреслені вище сюжети набули особливо яскравого вираження у пісенному фольклорі, присвяченому подіям «Хмельниччини» та «Руїни». Водночас прикметно те, що деякою мірою скоригувався акцент при зображенні козацько-мусульманського протистояння. Хоча турки і татари не полишили своїх агресивних намірів щодо українських земель, але відтепер вони часто виступають у ролі союзників гетьманів і козацьких старшин вищих рангів, щоправда, періодично зраджуючи останніх в їхніх національно-визвольних змаганнях. Якраз про це йдеться у пісні «Висипали козаченьки з високої гори (Битва під Берестечком)». У ній обмаль історичної конкретики, але значною мірою передано настрої і сподівання на перемогу повсталого люду у битві під Берестечком 1651 р., а також глибоке розчарування у своїх союзниках – татарах, коли ті, вочевидь, змовившись із польським королем Яном II Казимиром, покинули поле бою, чим надали змогу шляхетським військам оточити армію Б. Хмельницького. Більше того, кримський хан Іслам-Гірей III заарештував гетьмана, коли той звернувся до нього, щоб порозумітися. Б. Хмельницькому вдалося тільки через кілька днів відкупитися від татар і звільнитися. Проте до свого війська йому повернутися не вдалося, бо його наглухо оточив ворог. Лише завдяки героїзмові та хитрощам полковника І. Богуна повстанцям вдалося вирватися з ото-

чення.

Звертають на себе увагу деякі реальні факти, наведені у творі: 1) визначення місця битви – «недалеко Берестечка»; 2) татарська орда – у кількості 40 тис. вояків «хорошої вроди» (тобто добірних); 3) цікава інформація і про «кованні вози» (бойові, оббиті залізом) [11, с. 232].

Важливо те, що ці дані підтверджуються документальними матеріалами та розвідками науковців. А тому пісня може слугувати *додатковим історичним джерелом* при висвітленні перебігу Берестецької битви 18 (28)-30 червня (10 липня) 1651 р. [14, с. 113-114].

Принципово важливою для розуміння суті українсько-татарських взаємовідносин після Берестецької битви є пісня «Ой з города з Немирова» (про Жванецьку битву), де передано оптимізм українців, незважаючи на поразку 1651 р. і невдачу другого Молдовського походу 1652 р. У ній нас цікавить, передусім, не достовірність описаних подій битви під с. Жванець (Хмельниччина) у жовтні – листопаді 1653 р. між військами володаря булави та Яна II Казимира, а ставлення українців через призму народного фольклору до татар, які тут є союзниками, хоча перед тим вони були зрадниками. У пісні знову проявляється надія на позитивну взаємодію, швидку перемогу над ляхами, звільнення від них значної території України. А тому у творі ставиться риторичне питання [11, с. 236-237]:

«Вийшов пан Хмельницький
Під Жванцем із ханом:
«Ой лядуй же, ляше,
Хто буде з нас паном?»

Та сталося не так, як гадалося. Спочатку козацько-татарські загони успішно оточили армію польської шляхти, чим зумовили можливу цілковиту поразку останньої. Проте кримський хан вже вкотре зрадив свого спільника і фактично врятував збройні сили Речі Посполитої. Тому в історіографії події під Жванцем класифікують не битвою, а лише облогою [26].

Практично у поетичному творі ставиться ціла низка складних питань, але відповіді не дається: по-перше, чому Б. Хмельницький знову пішов на союз із татарською ордою після їхньої зради під Берестечком і свого ганебного полону? Можливо, через невпевненість у власних силах? Чи через надмірну довіру до угоди з Кримським ханом? Чи ще щось?

Вочевидь, взаємостосунки гетьмана та хана були неоднозначними, багатоходовими, у розрахунок: «хто кого переграє?»...

Ймовірно, наслідки невдалої облоги під

Жванцем, коли ординці залишили свої позиції у найвідповідальніший момент бойового протистояння козацько-селянських військ із польськими збройними силами, і кинулися грабувати та гнати у полон жителів Поділля та Волині, зумовили появу пісні «Вийди, Василю, на могилу» у кількох її варіантах («А», «Б», «В»). Відверті прокльони від народу звучать у ній у бік володаря булави за його невдалі домовленості з господарями Туреччини та Кримського ханства. Більше того, звучать побажання скорої смерті від ворожої кулі за гибель героїв-воєвків [11, с. 238-239].

У сучасній історіографії більшість дослідників вважає втрачену перемогу наслідком періодичної політики зрад і компромісів татар. Нині, коли оприлюднена величезна джерельна база, зокрема й польських документів, позиція володаря Криму остаточно з'ясована: виникнення самостійної та потужної держави українців на кордонах ханства йому було непотрібне. Тому він домовився наперед із польським королем про свій вчинок і, можливо, навіть попередив про нього Б. Хмельницького. Однак, усе це так і залишилося поза розумінням широких верств населення України. Більше того, на думку М. Грушевського, пішла чутка, що то володар булави дозволив орді полонити людей [5, с. 287]. Підтвердження цьому міститься у пісенному фольклорі [8, с. 116-117]. Коли ж союз із татарами було розірвано, то, згідно з переказами, Б. Хмельницький наказав І. Богуну розбити татарські зағони на Поділлі та Уманщині й унеможливити захоплення ясиру [4, с. 161].

Наступний етап, коли протистояння мусульманському світові знову набуло у пісенній творчості особливої гостроти, пов'язаний з епохою «Руїни». У цей час українські гетьмани якнайактивніше продовжували використовувати турків і татар у ролі союзників. Саме з цим історичним періодом пов'язана військова діяльність відомого козацького ватажка, кошового отамана Запорізької Січі І. Сірка. І хоча до його походів проти турків і татар нерідко долучалося козацтво Гетьманщини, усе ж таки, цей аспект виходить за територіальні межі нашого дослідження. Водночас хотілося б зазначити щодо цього так: саме І. Сірко проводив найбільш послідовну та комплексну політику, спрямовану безпосередньо на організацію супротиву мусульманським можновладцям. А тому більшість його заходів у тому напрямі знайшла виразне схвалення у народній поетичній творчості, на відміну від дій гетьмана П. Дорошенка, спрямованих на союз із

Туреччиною та Кримським ханством.

Доволі узагальнено про боротьбу з турецькими воєвками у другій половині XVII ст. йдеться у вже згаданій нами вище пісні «Ой Морозе, Морозенку, ти славний козаچه». Невизначеність місцевості боїв («десь» і в «чистому полі»), очевидно, свідчить про типовість ситуації щодо різних українських регіонів (варіанти «Б» і «В»). Правда, певну «географічну прив'язку» надають рядки, в яких мовиться про полон героя та про те, що його повели на Савур-могили. Ця географічна назва нерідко зустрічається в українській народній усній поезії XVII-XVIII ст. Найбільш відома Савур-могила розташована між гирлами річки Дону й Самари. У даному ж випадку, мабуть, мається на увазі якась степова могила на Полтавщині, оскільки вона часто згадується поряд із назвою Келеберда (поширений топонім у регіоні). Однак у варіанті «Г» згадується м. Шайгород (Шаргород), де «забито козаченька, ой там в полю чистом». Деякі доповнення маємо у варіанті «А»: події відбувались «за лиманом», де «покопані шанці»; а як Морозенка схопили, то «його ані били, ні в чверті рубали / тільки з його, молодого, живцем серце взяли». У варіанті «І», записаному на Чернігівщині, у Борзенському повіті, ще раз згадується про трагічний для старшини бій із ворогом під Келебердою [11, с. 245-267].

Отже, досить впевнено можна твердити, що у творі говориться про якийсь район на Полтавщині, де на той час дійсно відбувалися бої українців із турками та татарами.

Водночас маємо кілька варіантів пісні з мотивами про «Січ мати», «славне військо запорізьке» (варіанти «І», «Я»), які за своїми сюжетами близькі до поетичних творів про І. Сірка [11, с. 253, 267].

У чотирьох опублікованих із десяти відомих варіантів пісні «Славний город Ведмедівка» сповіщається про черговий напад турецько-татарських орд на українські землі у другій половині XVII ст. Порівняно з попередніми сюжетами в ній зовсім по-новому відображено образ жінки – ведмедівської попівни, яка вже «не просто» вболіває за долю батьківщини, «рідних козаченків», а героїчно виступає в особі дівчини-воєвочки. З одного боку, проявляється чистота її моральної поведінки, з іншого боку, несамовита ненависть до ворогів і зневага до власної можливої загибелі. Під час нападу орди перед жителями міста виникає дилема: чи зустріти ворога «хлібом» і розраховувати на його милість, чи відчайдушно боротись. Люди обирають друге [11, с. 273-275]:

«Ой не будемо проклятим,
Не будемо коритися.
Єсть у нас оружжя –
Будемо боронитися!»

Історія знає чимало конкретних прикладів про участь жінок у боротьбі проти турків і татар у другій половині XVII ст. Тому цілком можна припустити реальність оспіваного факту. Хоча, звичайно, слова пісні про те, що ведмедівська попівна «сімсот турок-яничар з коней повалила», треба сприймати як художній вимисел, явне перебільшення. А ось те, як нападники церкву грабували, священика Івана у річці утопили, «до престола святого коників в'язали» та «ризми, патрахілями коней накривали», сприймається досить реалістично. Схожі глумління мусульман над православними підтверджують численні документальні матеріали [1, стовп. 88-90].

Важливо зазначити, що в одному з варіантів, відшуканих І. Франком у бібліотеці Оссолінських і передрукованому у списку П. Куліша, є згадки про гетьмана П. Орлика, ватажків Грицька й Андрія [21, с. 143]. Це значно розширює обрії описаних подій.

Отже, у статті охоплено практично весь основний пісенний матеріал, що стосується теми «Національна революція в контексті протистояння двох світів – православного та мусульманського у другій половині XVII ст. як одна з основних тем народних дум і пісень». Як бачимо, цей цикл нечисленний, порівняно з кількістю історичних дум і пісень, присвячених Хмельниччині. Причому багато поетичних творів тематично пов'язані між собою. У кількох із них одночасно оповідається про ворожі напади як турків і татар, так і польської шляхти, нерідко – про спільні, «зрадницькі» дії ворога. Якщо говорити про зображення художніх образів у цьому циклі, то найчастіше вони мають узагальнений характер, мало історичної конкретики. Подібне поширюється й на описані події. Втім, усе це дає змогу усвідомити яскравий образ героя-рятівника батьківщини, страждальця за свій народ в усій повноті реалій тогочасся.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной

России, собранные и изданные Археографической комиссией: в 15-ти т. 1861-1892. Санкт-Петербург: Тип. М. Этингера, 1879. Т. 11: 1672-1674: Прибавления 1657 [6] с., 24, 820 Санкт-Петербург, 18.

2. Багалій Д.І. Історія Слобідської України. Харків: Основа, 1990. 256 с.

3. Бойко О. Історія України: посібник для студентів вищих навчальних закладів. Київ: Академія, 1999. 568 с.

4. Величко С.В. Літопис: в 2 т. / Пер. з книжної української мови, вст. стаття, комент. В.О.Шевчука; Відп. ред. О.В.Мишанич. Київ: Дніпро, 1991. Т. 1. 371 с.

5. Грушевський М.С. Люстрована історія України. Київ: Наукова думка, 1992. 544 с.

6. Дневник Симеона Окольского (1637-1638 г.) // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. Киев, 1896. Вып. 2 (Первая половина XVII ст.). С. 166-167.

7. Добролюбов М.О. «Кобзар» Тараса Шевченка // Матеріали до вивчення історії української літератури: в 5-ти т. Т. 2. Київ: «Радянська школа», 1961. С. 401.

8. Исторические песни малорусского народа с объяснениями Вл. Антоновича и М. Драгоманова. Киев: Тип. М.П. Фрица, 1874. Т. 1. 336 с.

9. Історія української культури: в 5-ти т. Т.3. Українська культура другої половини XVII-XVIII століть. Київ: Наукова думка, 2003. 1246 с.

10. Історія української літератури: в 2-х т. Київ, Вид-во АН УРСР, 1954. Т. 1. Дожовтнева література. 732 с.

11. Історичні пісні / упоряд.: І.П.Березовський, М.С.Родіна, В.Г.Хоменко. Київ: Вид-во АН УРСР, 1961. 1068 с.

12. Кирдан Б. Украинские народные думы. Москва: Изд-во Главной редакции восточной литературы, 1972. 560 с.

13. Кирдан Б. Украинские народные думы (XV – начало XVII в.). Москва: Изд-во АН СССР, 1962. 288 с.

14. Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький / Відп. ред. Ф.П.Шевченко, І.Л.Бутич, Я.Д.Ісаєвич. Львів: Світ, 1990. 408 с.

15. Исторические песни малорусского народа с объяснениями Вл. Антоновича и М. Драгоманова. Киев: Тип. М.П. Фрица, 1875. Т. 2. Вып. 1. 166 с.

16. Ревуцький Д. Українські думи та пісні історичні. Київ: ВЦ «Асоціація етнологів» при ІМФЕ ім. М. Рильського НАНУ, 2001. 369 с.

17. Смолій В.А., Степанков В.С. Петро Дорошенко. Політичний портрет. Київ: Темпора, 2011. 632 с.

18. Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.). Київ: ВД «Києво-Могилянська академія», 2009. 448 с.

19. Сокирко О. Лицарі другого сорту. Наймане військо Лівобережної Гетьманщини 1669-1726 рр. Київ: Темпора, 2006. 280 с.

20. Українські народні думи та історичні пісні / упор. П.Д.Павлій та інші. Київ: Вид-во АН УРСР, 1955. 659 с.

21. Франко І. Студії над українськими народними піснями // ЗНТШ. Т. 78. Кн. IV. Львів, 1907. С. 143.

22. Хмільська О.М. Пісні козацької слави. *Козацькі пісні*. Київ: Музична Україна, 1969. С. 7-25.

23. Чухліб Т.В. Гетьмани і монархи: Українська держава в міжнародних відносинах 1648-1714 рр. Київ – Нью-Йорк, 2003. 518 с.

24. Чухліб Т.В. Відень 1683: Україна в боротьбі за «золоте яблуко» Європи. Київ: Кліо, 2012. 560 с.

25. Щербак В.О. Антифеодальні Рухи на Україні напередодні Визвольної війни 1648-1654 рр. Київ: Наукова думка, 1989. 127 с.

26. Kaczmarzyk I. Bohdan Chmielnicki. Wroctaw – Warszawa – Krakow – Gdansk – Lodz, 1988. 267 s.

Мерімерін Євген *Національна революція у контексті протистояння двох світів – православного та мусульманського у другій половині XVII ст. як одна з основних тем народних дум і пісень (на матеріалах тогочасної поетичної творчості)*

У статті висвітлено пісенний матеріал, що стосується теми «Національна революція в контексті протистояння двох світів – православного та мусульманського у другій половині XVII ст. як одна з основних тем народних дум і пісень». Зазначена особливість даного циклу в порівнянні з історичними думами та піснями, присвяченими Хмельниччині щодо їх тематичного взаємозв'язку й узагальненого характеру. Зроблено висновок, що відсутність історичної

конкретики про описані події не впливає на усвідомлення образу героя-рятівника батьківщини, страждальця за свій народ в усій повноті реалій тогочасся.

Ключові слова: Історичні пісні та думи, православ'я, мусульманство, фольклор, національна революція, ясир, «Руїна», Хмельниччина

Merimerin Євгеній *Национальная революция в контексте противостояния двух миров – православного и мусульманского во второй половине XVII в. как одна из основных тем народных дум и песен (на материалах тогдашнего поэтического творчества)*

В статье освещены песенные материалы, касающийся темы «Национальная революция в контексте противостояния двух миров – православного и мусульманского во второй половине XVII в. как одна из основных тем народных дум и песен». Указанная особенность данного цикла по сравнению с историческими думами и песнями, посвященными Хмельниччине по их тематической взаимосвязи и обобщенного характера. Сделан вывод, что отсутствие исторической конкретики об описанных событиях не влияет на осознание образа героя-спасителя отечества, страдальца за свой народ во всей полноте реалій того времени.

Ключевые слова: Исторические песни и думы, православие, мусульманство, фольклор, национальная революция, ясир, «Руина», Хмельниччина

Merimerin Ievgen *The National Revolution in the context of the confrontation between two worlds (Orthodox and Muslim) in the second half of the XVII century as the one of the main themes in the folk dumas and songs (based on materials of the poetry of that time)*

The article covers the song material related to the topic «The National Revolution in the context of confrontation between two worlds – Orthodox and Muslim». The difference of this cycle in comparison with historical dumas and songs devoted to Khmelnychchyna in the context of their thematic interconnection and generalized scope is identified. The author concludes that the lack of concrete historical facts of the described events does not affect the perception of the image of the hero-savior of the homeland, a martyr for his people in the entirety of the realities of that time.

Keywords: Historical songs and dumas, orthodoxy, muslim (islam), folklore, national revolution, yasir, «Ruin», Khmelnychchyna

Надійшла до редакції 15.06.2018 р.